

**ԵՐԿՈՒ ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ՝ ԽԱՉԿԱՎԱՆՔԻ
ԵՒ ԿԱՐՆՈՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒՆ ՈՒ ԱՆՈՆՑ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ**

Բանալի բառեր՝ Խաչկավանք, Կարնոյ գիւղեր, եկեղեցիներ, վանքեր, վիմագիր արձանագրութիւններ, Տ. Թէվէքէլեան (Արշակ, Սուրէն), Զաւէն եպիսկոպոս մահտեսի Պապայեան, խաչքարեր, ձեռագրեր, ժողովրդագրութիւն, դպրոցներ, Հայոց ցեղասպանութիւն, ՄՄ 9026:

Հետագայ էջերով հրատարակութեան կու տանք իրարու առնչակից եւ զիրար ամբողջացնող երկու անտիպ փաստաթուղթեր, որոնցմէ առաջինը կը խօսի Կարնոյ Խաչկավանքի եւ անոր վիմագիր արձանագրութիւններուն ու խաչքարերուն, իսկ երկրորդը՝ Կարնոյ գիւղերուն, եկեղեցիներուն, վանքերուն, անոնց վիմագիր արձանագրութիւններուն, խաչքարերուն, ցեղասպանութենէ առաջ եւ վերջ հայ եւ օտարազգի ազգաբնակչութեան թուաքանակի, դպրոցներու եւ այլնի մասին:

Իւրաքանչիւր փաստաթուղթի մասին կը խօսինք առանձինն.

Ա. փաստաթուղթը յօդուած մըն է, գրուած՝ 1899-ին եւ ղրկուած՝ Կ. Պոլսոյ «Բիրական» շաբաթաթերթին՝ առ ի հրատարակութիւն: Ան մնացած է անտիպ, հաւանաբար իր նեղ մասնագիտական բովանդակութեամբ հանդէսի ընդհանուր ուղղութեան չհամապատասխանելուն եւ կամ իր պարունակած յունատառ հատուածին համար, որ կրնար տպագրական դժուարութիւններ ստեղծած ըլլալ հանդէսի խմբագրութեան:

Յօդուածին հեղինակն է «Արշակ» եւ «Սուրէն» ծածկանուններով եւս հանդէս եկած Տ. Թէվէքէլեան, որուն ինքնութիւնը անձանօթ կը մնայ մեզի: Ըստ երեւոյթին, ան կարնեցի է, կամ գէթ 1898-1899-ին կ'ապրէր Կարին, որովհետեւ իրմէ մեր տեսած զոյգ նամակներն ու գրութիւնները յղուած են այդ քաղաքէն եւ կամ կը վերաբերին անոր:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ՀՅԹԻ, mihran.min@gmail.com, հոդվածը ստանալու օրը՝ 16 հունիսի, 2024, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 27 հոկտեմբերի, 2024:

Յօդուածագիր Թէվէքէլեանէն մեզի ծանօթ են նաեւ հետեւեալ երեք գրութիւնները.

1. Սուրէն (որ իր ծածկանունն է), «Պարերգ Բաղէշի գաւառաբարբառով», «Բիւրակն» լրագիր, Կ. Պոլիս, ԺԶ. տարի, Նոր շրջան, թիւ 34-35, 8 Հոկտեմբեր 1898, էջ 627-628: Ղրկուած է Կարինէն:

2. «Աստուած ողորմի Կաշոյի երեսկինի հոգուն»: Ակնէն ժողովրդական աւանդութիւն մըն է, գրի առնուած՝ Կարնոյ մէջ: Հրատարակութեան համար 15 Փետրուար 1899-ին Կարինէն ղրկուած է «Բիւրակն» լրագրին, բայց ան եւս չէ հրատարակուած:

Հեղինակային ինքնագիրը՝ եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թորոս Ազատեանի ֆոնտ, 5/III:

3. «Բառեր Կարնոյ բարբառով», հաւաքեց Տ. Թէվէքէլեան, «Բիւրակն» լրագիր, Նոր շրջան, ԺԷ. տարի, թիւ 28, 7 Յուլիս 1899, էջ 442-443:

Թէվէքէլեանի «Բիւրակն»-ի խմբագրութեան յղած 15 Փետրուար 1899-ի նամակէն կ'իմանանք, որ ան նախապէս նոյն լրագրին ղրկած է չորս այլ յօդուածներ եւս, որոնցմէ հրատարակուած է միայն մէկը:

Նոյն նամակին մէջ Թէվէքէլեան յայտնած է նաեւ, որ «... Ատկէ զատ մի ուրիշ առաջարկ եւս. արդեօք կարելի՞ է յօդուած առ յօդուած յղել Ձեզ Կարնոյ Ազգ. Վարժարանի ազգային ձեռագիրներու արտագրութիւնները, զորս ի գիր առած եմ մասամբ եւ մնացեալն հետզհետէ կ'առնում»: Ակնարկութիւնը անշուշտ Կարնոյ Ազգային Արժնեան վարժարանի ձեռագրաց հաւաքածոյի մասին է: Անոր կազմել ծրագրած յիշեալ ցուցակը չէ հրատարակուած ո՛չ «Բիւրակն»ի եւ ոչ ալ որեւէ այլ հանդէսի մէջ:

Վերոնշեալ գոյգ նամակներէն կը պարզուի, որ ան օգտագործած է Սուրէն եւ Արշակ ծածկանունները:

Բ. փաստաթուղթը Կարնոյ դաշտի 22 գիւղերու մասին է, ուր տրուած են իւրաքանչիւր գիւղի մասին հակիրճ ծանօթութիւններ՝ անոնց հայ եւ թուրք ազգաբնակչութեանց թիւերը ցեղասպանութենէ առաջ եւ վերջ, թուրքերու գիւղ հաստատուելու թուականը, գիւղի դպրոցի, եկեղեցիի, գերեզմանատուներու եւ մօտակայ վանքերու մասին տեղեկութիւններ և այլն: Խիստ կարեւոր են եկեղեցիներու մանրամասն նկարագրութիւններն ու անոնց վիմագիր արձանագրութիւններու ընդօրինակութիւնները, ինչպէս նաեւ խաչքարերու եւ ձեռագրերու մասին հաղորդուած տուեալները:

Փաստաթուղթը անթուակիր է, բայց գրի առնուած է ռուսական բանակի Կարին գտնուած միջոցին (3 Փետրուար 1916-28 Փետրուար 1918), որովհետեւ հոն կան ռուսական բանակի ներկայութեան մասին վկայող քանի մը ակնարկութիւններ եւ տեղ մըն ալ, որպէս աղբիւր, յիշատակուած է 1917 թ. հրատարակուած Լէոյի մէկ գիրքը. այնպէս որ ան ստուգապէս պատրաստուած պիտի ըլլայ 1917-1918 թուականներու ընթացքին:

Թէեւ տեղեկագրին վրայ հեղինակ չէ նշուած, բայց կ'ենթադրենք, որ ան պատրաստուած է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի Կարնոյ պատուիրակ եւ «Եղբայրական օգնութեան միութեան» տեղւոյն ներկայացուցիչ Զաւէն եպիսկոպոս մահտեսի Պապայեանի¹ ձեռամբ, որմէ մեզի հասած է նոյն շրջանին առնչուող կարեւոր այլ տեղեկագիր մը եւս՝ «Համառօտ տեղեկագիր Կարնոյ եւ շրջակայ գիւղերի 1917 ամի. Համառօտութիւն երկասիրութեան Զաւէն եպիսկոպոսի միաբանի Ս. Էջմիածնի ի Կարին: 1917 թ.» խորագրով²:

Այս եւ հրատարակուող փաստաթուղթը շատ նման են իրենց բովանդակութեամբ, գիրով, գրութեան ձեւով եւ օգտագործուած թուղթով, հետեւաբար սխալ չըլլար ենթադրել, որ հրատարակուող փաստաթուղթը եւս պատրաստուած է նոյն ինքն՝ Զաւէն եպիսկոպոսի կողմէ:

Նշենք, որ Զաւէն եպիսկոպոս Կարին մեկնած ու այդ պաշտօնները ստանձնած է ռուսական զօրքերու Կարին եւ Երզնկա մուտքէն ետք, Հոկտեմբեր 1916-ին³:

Հայաստանի ազգային արխիւի այն գործը (թղթածրարը), ուր տեղ գտած է հրատարակուող փաստաթուղթը, ժողովածու մըն է Կարնոյ նահանգին առնչուող տարբեր գրութիւններու, որոնք մեծամասնութեամբ փաստաթուղթերու սեւագրութիւններ են: Հոն կան նաեւ Գարեգին Թուրիկեանի 28 Յունուար 1917 թ. տեղեկագիրը շրջանի իրավիճակին մասին, յղուած նոյն՝ Զաւէն եպիսկոպոսին. կան նաեւ այլ փաստաթուղթեր:

Հրատարակուող տեղեկագրէն կը պարզուի, որ ցեղասպանութենէն նուազ քան երկու տարի անց, թուրքեր արդէն հասցուցած էին հիմնայատակ քանդել Կարնոյ գիւղերու բազմաթիւ եկեղեցիներն ու վանքերը: Ահա քանի մը մէջբերումներ վերցուած տեղեկագրէն. «Եկեղեցւոյ անունն է Սուրբ Թագաւոր, որից միայն պատերն են մնացել, եկեղեցւոյ փայտերը քանդել եւ ի վաճառ են հանել», «Եկեղեցին քանդուած է թուրքերի կողմից...», «...մի վանք Օհան Օձնեցու անունով, որ այժմ քանդուած է թուրքերի կողմից, ամայացած», «Գերեզմանի խոյերը եւ խաչքարերը կոտորուած են թուրքերի կողմից» և այլն:

Վիեննայի Միսիթարեան միաբանութեան անդամ, բանասէր Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, 1909-1914 թ. շրջած է Կարին քաղաքն ու դաշտի գիւղերը եւ մանրամասնօրէն գրած անոնց պատմութեան, տեղագրութեան, ազգաբնակչութեան, հնութիւններուն, հոգեւոր կառոյցներուն եւ տնտեսութեան մասին: Ան ընդօրին-

¹ **Ռոբերտ Թաթոյան**, «Էրզրումի նահանգի հայ բնակչության քվաֆանակը Մեծ եղեռնի նախօրյակին (աղբյուրների համեմատական վերլուծության փորձ)», *Յեղասպանագիտական հանդես*, Երեւան, 2(1), 2014, էջ 40:

² Հայաստանի ազգային արխիւ (յետ այսու՝ ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 142, րէթ 26ա-35ա:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 142, ք. 17ա:

նակած է նաեւ վիմագիր արձանագրութիւններ եւ ձեռագրաց յիշատակարաններ: Աւելի ետք, այդ բոլորը հրատարակած է մեծարժէք զոյգ հատորներով⁴:

Եթէ համեմատենք Կարնոյ գիւղերու մասին Քօսեանի գրածն ու հրատարակուող փաստաթուղթի տուեալները, կը պարզուի, որ անոնք յաճախ կ'ամբողջացնեն զիրար, մէկուն չիշատակած տեղեկութիւնը կը գտնենք միւսին մօտ, այնպէս որ հրատարակուող փաստաթուղթը, ինչ-որ չափով, պիտի համարել շարունակութիւնը Քօսեանի գործին, որուն տուեալները կանգ առած են 1914 թ. մօտ, իսկ հրատարակուող փաստաթուղթը պատրաստուած է, ինչպէս ըսինք, 1917-1918 թուականներուն եւ կը պատկերացնէ Քօսեանի նկարագրած բնակավայրերուն եւ անոնց բնակչութեանց եւ ազգային կառոյցներուն վերապահուած ապագայ ճակատագիրը Հայոց ցեղասպանութեան տարիներուն:

Քօսեանի գրի առած քանի մը վիմագիր արձանագրութիւններ կրկնուած են հրատարակուող փաստաթուղթին մէջ, բայց անոնք երբեմն ունին ընթերցման տարբերութիւններ, եւ այժմ դժուար է կորմնորոշուիլ ու գիտնալ թէ անոնցմէ որն է ստոյգ եւ որը՝ ոչ ստոյգ:

Հրատարակուող զոյգ փաստաթուղթերը արժէքաւոր են մէկէ աւելի առումներով եւ կրնան նպաստել Կարնոյ դաշտի գիւղերու պատմութիւնն ու մշակութային արժէքները աւելի լաւ ճանչնալու եւ ուսումնասիրելու գործին:

Փաստաթուղթերը հրատարակութեան տուած ենք ամենայն հարազատութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Փակագիծերու () մէջ առնուած բառերն ու տառերը բնագրինն են, և զանոնք պահած ենք նոյնութեամբ: []-ի մէջ մեր աւելցուցածներն են: Մեր կողմէ աւելցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւնները միայն:

* * *

Ա. ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Կարնոյ հաշկավանքի եւ անոր վիմագիր արձանագրութիւններուն մասին

Տէր⁵,

Այս անգամ կը յղեմ Ձեզ Կարնոյ հաշկավանքի արձանագրութիւնները: Ասոնց հետ թէեւ ունէի գերեզմանաքարերու նկարներ ալ, բայց տեղի չէր յղել զանոնք՝ ի նկատ առնելով տպագրութեան դժուարութիւնները:

⁴ Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. հատոր՝ Կարին քաղաքը. Տեղագրութիւն, պատմութիւն եւ սովորութիւններ, Վիեննա, տպարան Մխիթարեան, 1925, ԺԱ., 496 էջ, 16 թերթ ներդիր լուսանկար, Բ. հատոր՝ Կարնոյ գիւղերը. Տեղագրութիւն, պատմութիւն եւ սովորութիւններ, Վիեննա, տպարան Մխիթարեան, 1926, 184 էջ եւ 2 էջ ներդիր նկար:

⁵ Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան (ԳԱԹ), Թոռոս Ազատեանի ֆոնտ, 20-IV: 5-րդ էջի կոմակին գրուած է «Կարին, 2 Մարտ [18]99», որ հաւանաբար յօդուածը «Բիւրակն»-ի խմբագրութեան կողմէ ստացուելու թուականն է:

Յարգելի Յովհ. Գազանճեանի «Բարբառախօսական նօթերուն»⁶ վրայ քանի մի կարճ յաւելումներ ունիմ, որոց հրապարակաւ երեւնալն աւելորդ չէր ըլլար կարծեմ:

Կարին, 23 Փետրուար [18]99

մնամ յարգանօք՝

Տ. Թէվէքէլեան

Կարնոյ հաշկավանքի արձանագրութիւնները

հաշկավանք (= հաշկայ Վանք) կը գտնուի Կարնոյ հիւսիային կողմը՝ համանուն գիւղին մէջ, որ ունի 50 տուն բնակիչ, 3 տունը միայն հայ եւ մնացեալը՝ թուրք: Վանքն անշուք վիճակի մէջ է հիմա: Վանահայրն է մշեցի Ներսէս Վարդապետը⁷:

Վանքին արտաքին երեւոյթն արդարեւ կը յիշեցնէ հայ հին վանքի մը ոճը: Հիմնարկութեան պարագաները թէեւ չեն որոշ, բայց զայն Մեծն Ներսէսի սարկաւագին՝ հազայ անձին հետ կապելը, կարծեմ, սխալ կարծիք մը եղած չըլլար:

Վանքի դռնէն ներս մտնելով՝ վարի բակին մէջ առաջին անգամ ուշադրութիւնդ կը գրաւէ 2 մեղր բարձրութեամբ խաչքար մը, որու վրայ կը կարդանք սա արձանագրութիւնը. «Ի թու. ՈՂԸ (698-1249) կանգնեցաւ խաչս ի յիշատակ տր. Թորոս որդի Երեւանա եպիսկոպոսի»⁸: Խաչքարին քով սանդուղք մը կայ, ուրկէ վեր բարձրանալով՝ տաճարին առջեւ կ'եւնենք: Փոքր շէնք մըն է՝ պարզ ու անզարդ թէ՛ արտաքուստ եւ թէ՛ ներքուստ: Բակին մէջ կայ գերեզման մը, որու տապանագիրն է. «Այս է շիրիմ եւ դանբարան հրաւիրակի սբ. սաղիմեան սաբաբունի յոժ (= յոյժ) ցանկալի, եպիսկոպոս արք պանծալի, տր. Մարտիրոս պետ բաղձալի յանդրիանեանն պօլսեցի, կերտիապանս (= կերտի տապանս)

⁶ Նկատի ունի Յովհ. Գազանճեանի «Բարբառախօսական նօթեր» յօդուածը, լոյս տեսած Բիւրակն լրագրի մէջ, Նոր շրջան, ԺԶ. տարի, թիւ 45-46, 3 Դեկտեմբեր 1898, էջ 785-788 եւ յաջորդ թիւր, էջ 818-822:

⁷ Ներսէս վրդ. Տէր Սարգսեան, մականունաւնալն «Թօսիկ վարդապետ»: Ծնած է Մուշ, 1837-ին եւ ձեռնադրուած 1868-ին, միաբան հաշկավանքի: Թէոդիկ այսպէս նկարագրած է անոր նահատակութիւնը 1915-ին «...Ուրսումնաւեայ այս նգնագգեաց նահապետի՛ն ալ չխնայուեցաւ թուրանեան անիծապարտ եռաշխէպը: Այլեւս փայլելու անկարող, բայց աղօթքը շրթունքէն անպակաս, անիկա փաշտոտելով տարուեցաւ աղէփի մը եզերք՝ ուրկէ հայիւններով վար գլորեցին զինք ոստիկաններ, մինչ իր գլուխը փաթ փաթ զարնուելով կը ջախջախուէ՛ր՝ ուղեղի պոռթկումներով: Մարմինը մնաց անթաղ՝ ամայի ձորին մէջ» (Թէոդիկ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, խմբագրեց Արայ Գալպան, Նիւ Եորք, St. Vartan Press, 1985, էջ 166):

⁸ Նոյն արձանագրութիւնը, տարբեր ընթերցումով տես՝ Հ. Ներսէս Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վեներիկ, տպարան Սուրբ Ղազարի, 1864, էջ 81:

այս արգելի ձեռմամբ (= ձեռամբ) որդոյն իւր Գրիգորի եւ հոգեսուն իւր զաւակնի թվնի ՌՄԺԱ նի (1211-1762) յունվարի ԺԱ (11) նի»⁹:

Վանքին աղբիւրին վրայ գրուած է. «Ի տեսչութեան վանուցս Խաչի Տիրատուրեան վարդապետի նորոգեցաւ աղբիւրս բարի ծախիւք Շահինե[ա]ն Յակոբի ի յիշատակ համայն իւրոց առ տ[է]ր փոխե[ա]լ բարի հոգւոց ի 1843 Օգոստ. 1 աստ»:

Վանքին դրան վրայ կը կարդանք սա արձանագրութիւնը. «Մտցես ի յ[իս]ողորմութեամբն Աստծոյ եւ օգնականութեամբ սրբոյ խաչի, աշխատութեամբ եւ ջանիւք Ղարայզեան Ստեփան վարդապետին, առաջնորդութեամբ Խաչկա վանուց, շրջապատ պարիսպն ի հիմանէն նորոգեալ շինեցաւ ոչխարիւք, խոյոք եւ այլօք ձեռնտըվութեամբ ե (= եւ) տրօք ազգիս հայոց ՌՄԼԸ (1238-1789)»:

Այս ընդօրինակութիւններուն ժամանակ վանահայրը մեզի հետ էր, ինքն ալ հետաքրքրութիւն մը կը զգար գիտնալու վանուցս հիմնարկութեան բուն թուականը: Վերի արձանագրութիւնը, որ 110 տարուան հնութիւն ունէր, շատ յետին էր եւ կը վերաբերէր վանքին այժմեան պարիսպներու հիմնարկութեան, վարդապետը հաստատեց անոր հնութիւնը՝ պատմելով հետեւեալը.

«Ասկէ 25 տարի առաջ, երբ ես նոր եկած էի հոս վանահայր, գիւղին մէջ ծեր թուրք կին մը կար, 100 տարեկան պառաւ մը, նա կը պատմէր, թէ իր փոքրութեանը սկսեր են շինել պարիսպները: Ես քեզ ըսեմ, հէմէն¹⁰ 300 գործաւոր կ'աշխատէր, երեք խոշոր խազան¹¹ կերակուր կ'եփէին, եւ բոլոր գեղացիներն անկէ կը կերակրուին բանուորներուն հետ»:

Վանքի կառուցման բուն թուականը գտնելու համար շատ տեղ պտըտեցանք, բայց ի զուր: Խորանին դուրսի պատին վրայ եղած արձանագրութիւնը կարդալու համար սանդուխով մը բարձրացանք ու կարդացինք սապէս. «Բարեխօսութեամբ Սբ. Ստեփաննոսի... Մարտիրոսեանց Խասմի խանըմ»: Այս արձանագրութենէն — սրբատաշ մարմարէ խաչի քանդակի մը տակը փորագրուած — վեր կ'երեւային երկու կարմրագոյն քարեր, որոց վրայ նշմարեցինք այլեւայլ նշաններ՝ գիր կամ զարդ: Վանահայրն ըսաւ. «Վանքը 1200 տարի առաջ շինուած է յունաց թագաւորին աղջկան ձեռքով: Այդ քարերը նա դնել տուած է, վրայի գրերը հայու գիր է, բայց յունաց լեզու է»: Վանահօր ըսած այս խօսքերը լոկ ենթադրութիւններ էին, զորս կը շուայլէր մեզի քննաբանօրէն: Մենք չկրցանք մօտէն դիտել այդ շահեկան քարերը:

⁹ Նոյնը տես՝ Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 42-43:

¹⁰ Հէմէն (պրսկ.-թրք.) գրեթէ:

¹¹ Խազան (թրք.) կաթսայ:

Տաճարին մէջ՝ դրան քով, փոքրիկ խաչքար մը կար, ունէր հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Սբ. խաչս բարեխօսու[թեամ]բ առ Ա[ստուա]ծ վա[սն] ազըցի խօջա Սրապիոնի եւ իւր ծնողաց»։ Գաւիթը՝ ձախ խորանին քով դարձեալ խաչ մը հետեւեալը վրան. «Յիշատակ խաչս Մուրազին թվկ. ՌԲ (1002-1553)»։

Խաշկավանքի ամէնէն կարեւոր հնութիւնն է գերեզմանը, որ վանքին դիմացը, քիչ մը հեռու բլրակի մը կողին վրայ տարածուած է։ Ունի բազմաթիւ հին գերեզմանաքարեր՝ խաչքար, խոյքար եւ այլ տապանաքարեր։ Խաչքարերը թուով ութն են, 2ը կանգուն, 3ը ծռած, 1ը կոտրած, միւսը կիսով չափ թաղուած եւ ուրիշ մըն ալ երեսի վրայ ինկած։ Վերջինս ունի $3^{1/2}$ մեդր երկայնութիւն ու $1^{3/4}$ մեդր լայնութիւն, եզերքին վրայ գրուած էր հետեւեալը. «ՈՁԱ թու (681-1232) բազում փափաքանաւք եւ աւգնականութեամբ սբ. յարութեանս եւ սբ. նշանիւ եւ խաչս ասրաին սբ. եղբարս կանգնեցաւ պատուական խաչս եւ պահպանութեա(ն) աւետեցն առաջնորդ սբ. ուխտիս եւ եղբարց իւրոց Բարսղի եւ Գրիգորի եւ Արեւիկին եւ Ա[ստուա]ծատ[ու]րի եւ ծնողաց Աղբայրցան եւ Սատուրին եւ քեոց իւրոց աղաչեմ, որք ընթեռնոյք, զգիրս մեղաց թողութիւն խնդրեցէք աւետե[ա]ցն ի Ք[րիստո]ս ե (եւ) զՄիսիթար յիշեցէք [ի] Ք[րիստո]ս»։ Նոյնին վրայ քիչ մը վար. «Վարպետ Տիրատուր անաակկերտ [այսպէս] վարդ արեւ յիշեցէք ի Ք[րիստո]ս աղաչեմ»։ Ուրիշ խաչքարի մը վրայ. «Սբ նշանս Մարտիրոսի է ՌՁԸ (1088-1639)»։

Խոյքարները բազմաթիւ են, քանի մը հատին վրայ կան զանազան նկարներ, 1. Խոյին վզին վրայ արձանագրութիւն մը անընթեռնելի։ 2. Դարձեալ վզին վրայ՝ խաչի մը շուրջ. «Բարեխաւս է սբ. խաչս Խումար դպր (= դպիր) թվ ՌՇ (1500)»։ 3. Ուրիշ խոյքար մը, աջ երեսին վրայ առած շրջանակ մը։ 4. Աջ երեսը գիրք մը եւ ձախը փարջ մը։ 5. Ուրիշ մը հողին մէջ թաղուած։ 6. Աջ կողմը մարդ մը՝ թեւերը բացած, ձախ թեւին տակ աման մը եւ աջով խուփը բռնած։

Օրօրոցաձեւ քարի մըն ալ ճակտին խաչ մը, ձախ կողմը ճոխ պատկեր մը, որուն ետեւ փոքր զարդապատկեր մըն ալ [կայ]։ Ուրիշ տապանաքար մըն ալ կայ, որուն վրայ նկարուած է խաչ մը շրջանակի մէջ առնուած։

Կարին

Արշակ

«Կարնոյ տեղագրութիւն» անուն տետրակէն պատահմամբ (20րդ էջն, ընդօրինակել տուինք)¹²։

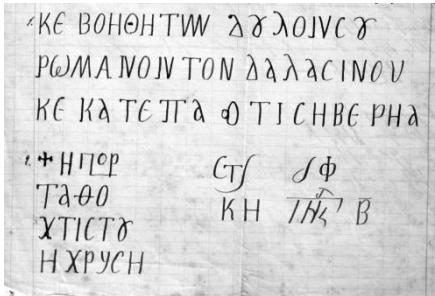
¹² Այս հատուածը ընդօրինակուած է «Կարնոյ տեղագրութիւն» խորագրով տետրակէ մը, որ կը գտնուէր Կարնոյ Առաջնորդարանին մէջ։ Մէջբերուած հատուածը կը վերաբերէր Կարնոյ պարիսպին եւ ոչ՝ Խաշկավանքին։

Մոլեռանդութեամբ անմիջապէս եղծել կու տայ խաչին ձեւը վրայէն¹³: 1859 թուոյն երկրաշարժէն այս որմը կործանեցաւ, եւ խաչքարն վար ընկաւ, որոյ վրայ այս երկու տառն մնացել էր. ՈՅ¹⁴, եթէ թուանշան համարուի, վեց հարիւր քառասուն ըսել է: Կ'ըսուի թէ այս խաչքարերն չորս հատ եղած են բերդին չորս դրան վրայ կանգնուած, երկուքն բոլորովին անյայտ էին, մէկն ալ Դեմրէզի¹⁵ քով կանգնուած էր:

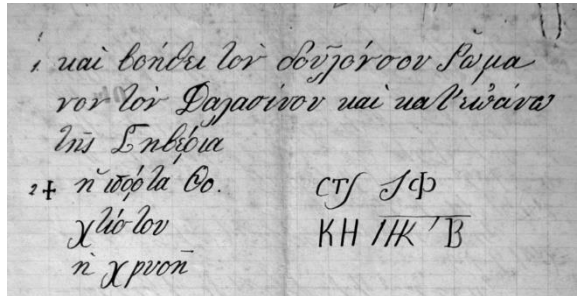
Երրորդ դուռն հարաւային կողմն է, որ կ'ըսուի Նոր դուռ (Եէնի գաբու)¹⁶:

Չորրորդ դուռն հիւսիսային կողմն է, կ'ըսուի Կուրճի դուռ¹⁷, սորա ներքին դրան բարաւորին վրայ մարդ մը հեծեալ ի ձին եւ երկու կողմը առիւծներ քանդակուած էին, եւ եօթը քարի վրայ հետեւեալ արձանագրութիւնք փորագրուած են, որ մեծաւ աշխատութեամբ նոյն եւ նմանը օրինակեցինք:

Բուն արձանագրութեան նոյն եւ նմանն է տառերն եւ գրուածքն.

Նկ. 1. Կարնոյ բերդի յունարէն արձանագրութեան Տ. Թէվէլէեանի ընդօրինակութիւնը

Նկ. 2. Կարնոյ բերդի յունարէն արձանագրութեան Տ. Թէվէլէեանի ընդօրինակութիւնը

Վերոյիշեալ յունարէն գրուածքն արձանագրութեան բուն օրինակն է յունաց այժմեան գործածած գրերու ձեւով:

¹³ Խօսքը Կարնոյ կուսակալ Միսրիկ Ապտուրահման փաշայի մասին է: Դէպքը պատահած է հիւնդէի 1216 (1797) թուականին: Կուսակալը եղծել տուած է «Կարմիր խաչ» անունով ծանօթ կարմրագոյն փաշէ մարդաչափ խաչ մը (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. հատոր, էջ 9):

¹⁴ Հայր Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, իր հատորին մէջ կրկնած է հոս տրուած որոշ մանրամասնութիւններ, առանց յիշելու, որ այդ տեղեկութիւնները վերցուած են «Կարնոյ տեղագրութիւն» խորագրով տետրակէն (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. հատոր, էջ 9):

¹⁵ Նկատի ունի Կարնոյ բերդին Դեմրէզի՝ Թաւրիզի դուռը, որ կը հայէր դէպի արեւելք (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, էջ 9):

¹⁶ Դուռը կը հայէր դէպի հարաւ (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. հատոր, էջ 10):

¹⁷ Կուրճի դուռ՝ Վրաստանի դուռ, որ կը հայէր դէպի հիւսիս (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Ա. հատոր, էջ 10):

1. Կէ պիսի [պոիթի] տօն ավուլօն [տուլօն] սու Ռօմանօն տօն տալասի-նո[ն] կէ կատէպանօ տէ սէքէնիայ [Սիվեռիա]:

Տէր օգնեա՛ ծառայի քո Ռօմանօսի (Տալասի[ն]օն) արշաւել Սիվէրիճի վրայ:

2. Եպոսթայ [Ի պօսթայ] թեու

Իսթեստու [Խրիստու] կիտեսի [ի խրիսի]

Թարգմանութիւն.

Շինեալ ոսկի դուռն Աստուծոյ¹⁸:

* * *

Բ. ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ

Տեղեկագիր՝ Կարնոյ գիւղերու եւ անոնց եկեղեցիներու մասին

Կարնոյ շրջանի գիւղերի տեղեկագրական¹⁹

Ումուտում (հին Շահապիվան), ուր հին հայոց քրմապետներ կը նստէին:

Կարնոյ հիւսիս արեւմտեան կողմը, 3 ժամ հեռաւորութեան, օդը մաքուր, ջրառատ, հողը բարեբեր, առաջ 110 տուն հայ, 70 տուն թուրք, այժմ 38 անձ հայ, խառն՝ հայ, բողոքական, յոյն:

Ս. Յակոբ եկեղեցի, մնացել է որմերը եւ հիմը: Աջակողմեան որմին վրայ գեղեցիկ քանդակուած 3 խաչքարեր, որոնցից մէկը քառաթեւեան սիրուն թեւերով:

Եկեղեցւոյ դրան որմի վրայ գրուած է.

«Շինեցաւ Ս. եկեղեցիս այսմ գիւղիս բնակչաց տրօք եւ ջանիւք որոց փոխարէն Ա[ստուա]ծ բիւրապատիկ պարգեւեցէ ի թուին 1874-ին»²⁰:

Ամենափրկիչ մատուռ, եւս երեք հատ խաչքարեր ունի ու մէկ էլ քարից խորհրդաւոր ձեռք:

Մատուռին կից փոքրիկ խուց ճգնարան անունով:

Սբ. Սարգիս, մի քանի անգամ այրուած թուրքերից, այրուել է 1895 թ. կոտորածին, նորոգուել է 1903 (սինի վրայ կայ արձանագրութիւն այրուելու մասին):

Հիմը սրբատաշ քարերով մնում է կանգուն:

¹⁸ Հոս տրուած յունարէն արձանագրութիւնները իր ուղեւորութեան ընթացքին տեսած, ընդօրինակած եւ թարգմանած է Հ. ՆԵՐՍԷ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, տե՛ս իր *Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս*, էջ 74: Հոս անոնք ընդօրինակուած են աղնատուած ձեւով: Սխալագիր իւրաքանչիւր բառի կողքին, տրուած է Դոկտ. Գոհար Մուրատեանի կողմէ աւելցուած անոր ճիշդ ընթերցումը: Շնորհակալութիւն:

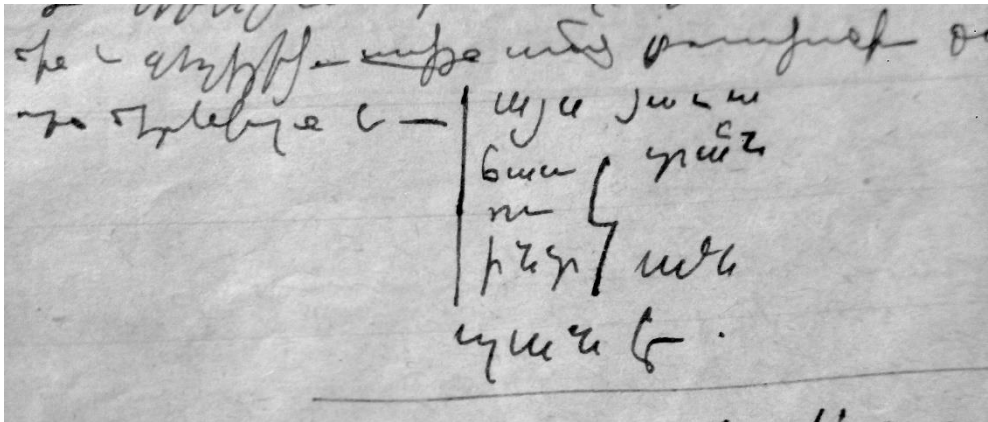
¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 139, ք. 26ա-30բ:

²⁰ Նոյնը տես՝ Հ. Յակոբ Մ. Վ. ՔՕՆԵԱՆ, *Բարձր Հայք*, Բ. հատոր, էջ 67-68:

եկեղեցին արտաքուստ շրջապատ է:

Ունեցել է կանոնաւոր դպրոցի շէնք, Մոսկուայի կոմիտէի²¹ աջակցութեամբ դպրոց ունի այժմ:

Գիւղն ունի երկու գերեզմանոց՝ հին եւ նոր: Հնի մէջ կան խոյի արձանատապաններ- սրեր, և այլն, որոնց գլուխները դարձրած են դէպ արեւմուտք, հաւանականօրէն կռապաշտական շրջանի գործ: Նոյն գերեզմանատան մէջ կան նաեւ 11 հատ խաչքարեր հին եւ գեղեցիկ, առանց թուականի բացի մէկից, որն հետեւեալն է.

Սրանից զատ կան նաեւ 11 խոյատապաններ՝ սրի քանդակներով:

Սոյն գերեզմանոցին կից հարաւ արեւելք, ճանապարհի վրայ մի մեծ խաչքար եւս կայ հայկական գրերով – բայց անընթեռնելի – որի շարունակութեան վրայ թուրքերի գերեզմանոցն է:

Ումուտում անունը յետոյ պիտի ստացած լինի. բոլոր նշաններով երեւում է, որ զուտ հայկական գիւղ է եղել, տեղական բարքերն աւանդաբար կը պատմեն, թէ Կարնոյ եւ իւր դաշտի մէջ 7 տարի խիստ ցուրտ եւ ձիւնաբեր լինելով, բուսականութիւնը կը դադրի, ժողովուրդը սովի եւ ցրտի եղանակի խստութիւնով կը կոտորուի: Սուլթաններից մէկը երբ անձամբ կը շրջի Կարնոյ նահանգը...²² երբ Կարնոյ Դվնիկ գիւղը կը գայ, այնտեղ ապրող մի յոյն քահանայից կը հարցնէ, թէ այս մօտիկ գեղում բնակչութիւն մնացա՞ծ է... յոյն կրօնաւորն ասում է. «Ումուտ էտէրիմ քի օրատա պիր թիւթալի չըգար...» – «Յոյս ունիմ, որ այն

²¹ Մոսկուայի կոմիտէն կազմուած էր Մոսկուայի մեծահարուստ հայերուն կողմէ եւ նիւթապէս օժանդակած է ցեղասպանութիւնը վերապրող հայութեան: Ան Կարնոյ մէջ ունեցած է որբանոց-դպրոց մը, գաղթականներու ընդունելութեան կայան, հիւանդանոց և այլն (**Ղազար-Չարըզ**, Յուշամատեն Բարձր Հայքի. Կարինապատում, Պէյրութ, տպարան Մշակ, 1957, էջ 499):

²² Այս եւ յաջորդ բազմակէտերը բնագրինն են:

գիւղը բուխերիկ մը կը ծխի»։ Եւ իրօք սուլթանն անձամբ գալով այդ գիւղը կը գտնէ՝ մէկ տան մէջ 11 անձ նստած աղօթք են անում, սուլթանը հրաման է անում՝ գիւղի անուն Ումուտում դնել եւ այդ մարդոց գեղեր նուիրել (նուիրած գեղերն Քերօլ, Խոլանիս, Խարման Թարլա, Խամլար, Չամլի, Փօրանիս, Բաղնիք եւ Ումուտում)։

Նոյն 11 անձանց մահուանէ ետք այդ տեղ ուխտատեղի կը դառնայ (արտա-վայր), յետոյ թուրքերն այդ տեղը մզկիթ են շինել, որ այժմ էլ կանգուն է։

Դերջանի Խաչ գիւղից այստեղ գաղթած վերջին անցքերից ոմն տիկին Նար-գիզ Մարտիրոսեանի մօտ կայ մի ձեռագիր՝ Կարմիր Աւետարան եւ սրբոց մա-սունք, որ իւր պապերից է ժառանգաբար մնացել. Գրուած է. «Յիշատակ է սուրբ նշանս Սահակին, կողակցին Մանուշակին, ծնողացն Յովհաննէսին, Սալամին ի թուին ՌՃԻԹ (1129) [1680] ի ձեռն Գրիգոր վարդապետին»։

Մի քանի մասունքներ անունն է «Ս. Նշան», խաչին վրայ կարմիր եւ սպի-տակ քարերով զարդարուած։

Աւետարանի յիշատակարանները.

«Նորոգեցաւ Սբ. Աւետարանս ի յերկիրն Խորձենք, որ Կեղի կոչի, ընդ հո-վանեաւ Սբ. Սարգսի, ձեռամբ սուտ անուն Գասպարի, ի թուին ՌՂԲ (1092) [1643]. ով եղբայրք, ով ոք հանդիպիք սմին, յիշեցէք զեղեկելի գծողս, որ բազում աշխատանս կրեցի, եւ զծնաւղս իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորս ամէն»²³։

«Տէր Ա[ստուա]ծ, ողորմեա ստացողի սորա պատուական քահանայի ներ-սեսի եւ ծնողաց իւրոց, ընդ նոսին եւ ինձ անարժան գրողի Թորոսի ամէն»²⁴։

«Տէր Ա[ստուա]ծ, ողորմի ըստացողի սորին Գիրգորոյն եւ Խուսային, որ ետ սա յիշատակ ինձ Մարտիրոս երիցուս, զոր Տէր Ա[ստուա]ծ վայելել տացէ»²⁵։

Ինչպէս մասունքներն, այնպէս եւ Կարմիր Աւետարանն այս կինը փախստի ժամանակ հետն է վերցրել, սարէ սար պտտեցրել եւ ազատել կորստից իւր գեր-դաստանի սրբութիւն յիշատակները։

²³ Այս ձեռագիրը այժմ կը պահուի Մատենադարանի մէջ, թիւ 9026։ Այն ժ. դարու գրչութիւն է (Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Բ., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթափյան, Երեւան, 1970, էջ 856)։ Մատենադարան մուտք գործած է 1940-ին, բերուելով Եղեգնաձորի Միկոյեան գիւղէն (նոյն, Ա. հատոր, Երեւան, 1965, էջ 142-143)։ Այս յիշատակարանը տպագրուած է հետեւեալ հատորին մէջ. Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ., հատոր Գ., կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երեւան, 1984, էջ 113։ Յիշատակարանը կը գտնուի ձեռագրի 201ա թերթին։

²⁴ Յիշատակարանը կը գտնուի ձեռագրի 154բ թերթին։ Տպագրուած է հետեւեալ հատորին մէջ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Ս. Մաքսոյանի, ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1988, էջ 321։

²⁵ Կը գտնուի ձեռագրի 154բ թերթին։ Հոս տրուածը յիշատակարանի առաջին մասն է միայն։

Էրկընիստ: Ումուտուժից արեւմուտ, մէկ ժամ ճանապարհ, ջրառատ, դիրքը լաւ, ժամանակին կը պատկանէր Արծն (այժմին Խարազ) քաղաքին՝ իբրեւ իշխանների զբօսատեղի:

Զուտ հայկական գիւղ, բայց 1872 թուից թուրքեր եւս բնակուեցին, այժմ խառն են ապրում հայերը եւ թուրքերը:

Ունին Ս. Աստուածածին եկեղեցին՝ ուսական զինուորների մթերանոցի վերածուած:

Հողերն արգաւանդ եւ բերրի:

Եկեղեցւոյ որմերուն մէջ կան 7 հատ խաչքարեր առանց թուականի:

Ինչպէս այս, նոյնպէս եւ Լիւտաձորը, Գոմքը, Խաչկավանք գիւղերը պատկանելիս են եղել Արծն քաղաքի մէջ ապրող Աղջաղըզ անունով հայ իշխանագուն աղջկայ:

Գիւղն ունի հին գերեզմանոց, որի մէջ 4 հատ խոյատապաններ, 2 հատ մեծ խաչքարեր հայկական գրերով, որոնք անընթեռնլի են, ուշագրաւ է խաչքարերի շուրջի ծաղկանկարները, որ բաւական գեղարուեստական են:

Լիւտաձոր: Երկնիստից հիւսիս արեւմուտ կէս ժամ հեռաւորութեամբ:

Զուտ հայկական գիւղ, 1872 թուին թուրքեր եւս բնակութիւն են հաստատել, 1914 թ. հայերի թիւը 1201 անձ, իսկ թրքերինը 250 անձ, իսկ այժմ 101 անձ հայ, Ռուսաստանում 200 անձ, իսկ թուրքերի թիւը 100 անձ:

Գիւղը բարձր դիրք ունի Կարնոյ դաշտից, լեռան ստորոտից բղխում է պաղ եւ առողջարար ջուր, նշանաւոր իւր Կարմրախայտ ձկներով:

Հողերը ջրարբի եւ արգաւանդ (գետնախնձոր, կաղամբ, և այլն):

Սբ. Յակոբ եկեղեցի, որի որմի վրայ գետեղուած է խաչքար երկու աւազանով. «Յիշատակ է այս դուռս քարաշէնքն Ս. Յակոբայ կամովին տիրացու Մելքոնին, կողակցին հանգուցեալի, Հոռոմին ընտանեանց Ի ԿՂ ԿՂՅՁ»:

Կայ Խաչելոյս կոչուած մատուռ, որի արեւելեան խորանին, որմի մէջ գետեղուած է մեծ խաչքար, պատուանդանի վրայ հայերէն տառերի հետքեր:

Օրթուզի: Դէպի արեւմուտք Լիւտաձորից $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու, առաջ զուտ հայաբնակ, յետոյ խառն, այժմ թրքաբնակ, 220 անձ թուրք, կայ փլած եկեղեցի, խաչքարերով մի հին գերեզմանոց, 10 խոյատապան գերեզմաններով:

²⁶ Հիմերդի 1267 ք.՝ 5 նոյեմբեր 1850-25 հոկտեմբեր 1851: Նոյն արձանագրութիւնը, չնչին տարբերութիւններով, տե՛ս նաեւ Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 39:

Հոս ոմն Նինէի տանն է եղել Շէկ Աւետարանը²⁷, որն այժմ փոխադրուած է հոտորաշէն գիւղը (Ախալքալաք), 1878 թ. գաղթի ժամանակ:

հաշկավանք: Երկնիստէն հիւսիս 20 վայրկեան հեռաւորութեան վրայ, զուտ հայաբնակ է եղել, 1860 թ. թուրքեր եւս բնակուել են, 1914 թ. հայերի թիւը 235 անձ, թուրքեր 175, այժմ հայեր 6 անձ, 80 անձ էլ Ռուսաստանում, թուրք 30 անձ:

Հողը բարեբեր եւ ջրարբի:

Ունի հաշկավանք անունով եկեղեցի (իբր թէ 1700 տարուայ)²⁸ հնութիւն է, յիշատակարան ունի աւագ սեղանի արտաքին պատի վրայ յունական գրերով (գրուած 330 թ., տակաւին հայ տառերը չէին գտնուած)²⁹, որմին արտաքին կողմը կայ Երուսաղէմի հրաւիրակ եպիսկոպոսի տապանը հայ գրերով. «Երուսաղէմի հրաւիրակ ... Եպս. ամի ՌՄԺԱ [1762] յունվ[ա]ր 11ին»³⁰: Յիշատակարանի գրերը չեն կարդացուած կոտորուած լինելուն պատճառով: Եկեղեցին կանգուն է դեռ, բարձր դիրքով, սրբատաշ քարերով:

Կայ մի սրբատեղի եւս՝ լերան վերեւի մասում, «Խաչափայտ» անունով, ջրի աւազանով, քարէ աւազան, ցոյց չի տալիս իւր մէջ թափուող ջրի շարժում (Ս. Յակոբայ աղբիւրի պէս), այդ աղբիւրը կամ աւազանը պաշտամունքի տեղ է, ասում են, որ 6-րդ դարում, Միքայէլ կայսրը Փրկչի Խաչափայտը գերութիւնից ազատելով տարած էր Բիւզանդիա, մի ինչ որ վտանգի պատճառով ստիպուած թաղեց խաչափայտը հոս հողի մէջ, եւ երբ նորից հանեց խաչափայտը, հետը միասին նաեւ բղխեց այս աղբիւրը, գուցէ խաչափայտի լեռներն էլ իրենց անունն այստեղից են առել, իսկ վանքը՝ Սուրբ Խաչ Վանք: Ժողովուրդը այդ ջուրը գործ է ածում իբրեւ դեղ՝ մարմնոյ եւ հոգու արատներից բժշկուելու համար:

Ջուրն այնքան առատ է բղխում, որ ներքեւում բաւական մեծ գետակ է կազմում ու հանդարտ խոռխոջելով իջնում է ծաղիկների եւ խոտերի գուրջերով ծածկուած լանջերից, ընդունելով իր մէջ ուրիշ բազմաթիւ աղբիւրներ,

²⁷ Առկայ են «Շէկ Աւետարան» անունով ճանչցուած ֆանի մը աւետարաններ: Հրաչեայ Աճառեան, որ կազմած է Կարնոյ Սանասարեան վարժարանի ձեռագիրներու ցուցակը, Կարնոյ մէջ տեսած է նոյնանուն աւետարան մը՝ «...Ուրիշ հայու մը քով կայ բաւական հին աւետարան մը՝ որ համեմատման օր Կարնոյ մէջ Շէկ Աւետարան անունով. այս աւետարանը սուրբ համարուած է եւ շատեւ անոր ուխտի կ'երթան. ինչպէս որ ես եւս ուխտի գացած եւ ցուցակագրած եմ...» (Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սանասարեան վարժարանի ի Կարին, կազմեց՝ **Հրաչեայ Յ. Աճառեան**, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1900, էջ ԺԿ): Նոյն ձեռագրին Աճառեանի նկարագրութիւնը, որքան ծանօթ է մեզի, չէ հրատարակուած:

²⁸ Փաստաթուղթին մէջ այս նախադասութեան կողքին գրուած է «ստուգել»:

²⁹ Փաստաթուղթին մէջ այս նախադասութեան կողքին գրուած է «ստուգել»:

³⁰ Նոյն արձանագրութիւնը ամբողջական տեսքով տրուեցաւ վերեւ, առաջին փաստաթուղթին մէջ:

հանդարտ ու դանդաղ իջնում է Կարնոյ դաշտը, ուր լճանում եւ ճահիճներ է կազմում «Շամբ Կարնոյ» կոչուելով (Պատմութիւն հայոց Լէօի, էջ 54)³¹:

Գոմք: Երկնիստի հարաւ, դաշտին մէջ, հին հայկական գիւղ: 1875 թ. թուրքերը եւս բնակեցան, 1914 թ. հայերի թիւը 480 անձ, թուրքեր 250 անձ, կոտորածից մնացել է 2 անձ, Ռուսաստանում 40 անձ: Այժմ բոլորովին աւերակ, հողը բարեբեր, եկեղեցին փլած է, հին գերեզմանատան կան խոյստապանաքարեր:

Գրիչք-Կիրիչք: Երկնիստից հարաւ արեւելք մի ժամ հեռաւորութեան: Հայկական է եղել, 1875 թ. թուրքերը եւս բնակակից: 1914 թ. հայեր կային 650 անձ, թուրքեր 100 անձ:

Այժմ 54 անձ հայ, 200 էլ ազատած Ռուսաստանում են, 5 անձ էլ նոր գաղթական, իսկ թուրքեր 12 անձ:

Սեւահող ու գորաւոր ու ջրարբի:

Եկեղեցւոյ անունն է Սուրբ Թագաւոր, որից միայն պատերն են մնացել, եկեղեցւոյ փայտերը քանդել եւ ի վաճառ են հանել, եկեղեցւոյ դրան վրայ խաչքար կայ ՌՄՀԵ (1275) [1826]: 12 պատուհան ունի եկեղեցին չորս կողմից, հին գերեզմանոց, ուր կան 7 հատ նշանաւոր խաչքարեր, որոնք ընդհանուր առմամբ կոչւում են Հազամարի սուրբ, կից նոր գերեզմանոցին: Գրիչք անուան մասին յիշում են, թէ յատկացուած է եղել դպիրներին, այսինքն գրողներուն կամ մտաւորականներուն Արծն քաղաքի իշխանազունների կողմից:

Բազկառիճ: Հայկական գիւղ, բայց հայերը գաղթեցուած, եկեղեցին մզկիթի վերածուած, հայոց գերեզմանատան կան խաչքարեր, 16 անձ թուրք կայ այժմ:

Արջոնք: Հայկական գիւղ, 1878 թ. գաղթեցին եւ նրանց տեղը բռնեցին թուրքերը՝ 65 անձ, հայկական հետքեր չեն մնացել բացի մի գերեզմանոցից, ուր քիչ թէ շատ հետքեր կան ըստ ասութեան: Հոս գեղի տեղն խիստ խիտ անտառ է եղել եւ պատկանելիս է եղել Նոր Շենկա: Այն խիտ անտառում արջեր կը բնակուէին եւ կը վնասէին մարդոց, անտառը ոչնչացրին եւ Արջոնք անունով գիւղ հիմնեցին:

³¹ Նկատի ունի հետեւեալ հատորը՝ Լէօ, Հայոց պատմութիւն, հատոր առաջին՝ Հին պատմութիւն, հրատարակութիւն Գասպար Յ. Տէր-Մարգարեանի, Թիֆլիս, տպարան «Սլովո», 1917: Տեղեկութիւնը էջ 139 եւ ոչ 54:

Գեղախոռ: Ումուտումից հարաւ 20 վայրկեան, զուտ հայկական գիւղ եւ կը պատկանէր Ումուտումի տէրերին, այժմ իսկ հողերը – թէեւ թուրքերու ձեռքն է – բայց կոչոււմ են Ումուտումի տէրերի անունով:

1914 թ. հայերու թիւը 600 անձ, իսկ թուրքերին 180 անձ (թուրքերը եկած են 1870 թ.), իսկ այժմ հայեր 8 անձ, 25 Ռուսաստանում, 75 անձ էլ գաղթական նոր, 70 անձ էլ թուրքեր են:

Հողը բարեբեր եւ ջրառատ:

Ս. Աստուածածին եկեղեցի³², քիչ վնասուած, առանց սեղանի, աջակողմեան սիւնի վրայ զետեղուած է Պետրոսի սուրբ խաչը թւին ՌՃ (1100) [1651], առաջին քարի կողին վրայ արձանագրուած է 3 խաչեր եւ յիշատակարանները գրուած է հայ փակագրերով, խիստ ուշագրաւ են հնութեամբ եւ գեղարուեստականութեամբ, իսկ մարմարիոնի քառակուսի մի քարի վրայ գրուած է. «Եմ ի տապանի լուղուզար Ս. Ա[ստուա]ծ[ածին] եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Ղուկասի որդի Տէր Մկրտիչս, ընթերցողացդ ողորմեա հայցեմ, թվին ՌՄԾ (1250) [1801]³³»: Եկեղեցւոյ արեւելեան պատին զետեղուած են տասը հատ խաչքարեր որմերուն մէջ: Դրան վրայի արձանագրութիւնը անընթեռնելի է:

Կրճնկոս³⁴: Հայկական գիւղ, 1914 թ. հայեր 360 անձ, իսկ թուրքեր 15 անձ, այժմ 25 անձ տեղս, 30 անձ Ռուսաստան, եւ 6 անձ էլ գաղթական, թուրք չկայ:

Հողը բարեբեր եւ ջրառատ:

Եկեղեցին է Ս. Աստուածածին, ունեցել է դպրոց, եկեղեցւոյ աջակողմեան սեան մէջ կայ երկու հատ խաչքարեր: Բեմի առջեւի հնաքարին վրայ կայ երկու հատ ծաղկանկարներով խաչքարեր, աւագանի վրայ զետեղուած է երկու մարմարիոնէ խաչքարեր գեղանկարներով, որոց մէկի տակը գրուած է «Յիշատակ է ս. խաչերս վարդեցի տիրացու» անընթեռնելի է:

³² Ըստ այլ աղբիւրներու, եկեղեցին կոչուած է Ս. Սարգիս (Հ. Ս. Եփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատոր առաջին, գիրք Ա., Բ. տպագրութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1903, էջ 503, Թեոփիկ, Գողգոթա, էջ 169, Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 63, ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 142, ք. 39ա):

³³ Ընդգծումը՝ հեղինակին: Քօսեան այս արձանագրութիւնը տուած է այսպէս.

«Եմ ի տապանիս ողոզ
Սբ Ածածնայ եկեղե
ցոյ աւագ Բահանյ
Տր Ղուկասի որդի. Տր
Մկրտիչս. ընթերցո
ղացդ ողորմիս այ

ցեմ. րուին ՌՄԾ» (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 63-64):

³⁴ Կրճնկոս՝ գրաւոր աղբիւրներու մէջ յիշատակուած է առաւելաբար «Կրճնկոց» ձեւով:

Այս եկեղեցին փայտաշէն է, ոռոս զօրքերը ախոռի վերածած են, դրան ներսի կողմը մարմարիոնի խաչքար կայ ՌՄ թվ. (1200) [1751]:

Եկեղեցւոյ շինութեան թուական սեան վրայ գրուած է 1884 թ. Դեկտ. 7: Եկեղեցւոյ դրսի որմին մէջ գետեղուած է գերեզման խոյ մը:

Միւլք: Հայկական գիւղ: Պասկելիշի³⁵ ժամանակ հիմնովին գաղթած, այժմ թուրքեր կը բնակին 150 անձ:

Հին հայոց գերեզմանոցն է մնացել՝ խոյատապանաքարեր եւ երկու խաչքարեր, հայ տառերի հետքեր...:

Դըվնիկ: Զուտ հայկական, 1914 թ. ունէր 1675 անձ հայ եւ 100 թուրք, այժմ 48 անձ հայ, 100 հայ Ռուսաստան եւ մօտ 15 անձ թուրք բնակած 1895 թ.:

Ունին երկու քահանայ, Տէր Վահան Ուրուշանեան³⁶ եւ Տէր Թորգոմ Էհրամճեան³⁷, որոնք սպանուած են 1914 թ. կոտորածին³⁸: Եկեղեցին Մայր Աստուածածին, ունին ուսումնարան, եկեղեցին քանդուած է թուրքերի կողմից, եկեղեցւոյ աւազանին կան խաչքարեր, եկեղեցւոյ աջ կողմի որմի տակ գետեղուած են մարմարեայ խաչքար՝ երեք խաչ մի պատուանդանով եւ մի քիչ ներքեւ երկու փոքր խաչեր՝ «Յիշատակ է ս. խաչս Սահակի եւ ամենայն զարմին ՌՃԳ (1103) [1654]:

Մի վանք եւս կայ՝ դրան ճակտին մի խաչքար, շինութեան թուականն է 1861: Վանքի դրան երկու կողմերը երկու մեծ խաչքարեր, վանքի գերեզմանոցին մէջ կարմիր քարով մի հին խաչքար կայ, երկու խաչքար եւս առանձին:

Գիւղի արեւմտեան կողմը եւս կան բազմաթիւ խաչքարեր: Նշանաւոր է Ս. Գեորգայ խաչքար կոչուածը, որ 3 մեդր բարձրութիւն եւ 2 մեդր լայնութիւն ունի, գեղարուեստական ծաղիկով, մի այլ խաչքարի վրայ գրուած է Ներսէս Մխիթար, 876 թ. հայոց (ՊՀԶ) [1427]³⁹, նաեւ Կարմիր խաչ անունով խաչքար: Ըստ երեւոյթին, եկեղեցւոյ տեղեր են եղել: Այս գիւղը ըստ երեւոյթին 7 եկեղեցի է ունեցել:

³⁵ Նկատի ունի ոռոս զօրավար Իվան Պասկելիշի ղեկավարութեամբ 1828-1829 թ. ոռոս-թրքական պատերազմի աւարտին, ոռոսական բանակի նահանջին հետ Կարնոյ շրջանի հայութեան գաղթը դէպի Ալեքսանդրապոլ (Կիւմրի), Ախալցխա, Ախալքալաք եւ արեւելեան այլ շրջաններ:

³⁶ Ըստ Թէոդիկի՝ Բուշմեան: Ծնած է 1858-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած 1898-ին (Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 168): Քօսեան զինք կոչած է Ուշմեան (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 28):

³⁷ Ծնած է 1860-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած 1910-ին (Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 168): Քօսեան զինք կոչած է Զուխլայեան (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 28):

³⁸ Հոս եւ արեւի վար ֆահանաներու սպաննութեան թուական նշուած է 1914 փոխան՝ 1915-ի:

³⁹ Ըստ Քօսեանի, այս արձանագրութիւն ունի այսպիսի բովանդակութիւն. «Թվ ո ե ուրի աս կա եւ պաի»

«Սբ նշանս է բարէխօս

Մխիթարա եւ Ներսիսի» (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 30):

Պատիշէն: Հայկական: Եփրատի հեղին վրայ: 1914 թ. 700 հայ անձ, թուրք 45 անձ, այժմ 35 [հայ] անձ, 130 Ռուսաստան, 4 անձ գաղթական, իսկ 25 անձ թուրք: Զրառատ եւ բարեբեր: Եկեղեցին Ս. Գէորգ անունով, Ս. Շմաւոն անուն մի մատուռ, երկու քահանաներ Տէր Տաճատ Քէշիշեան⁴⁰ (սպաննուած 14 թ.): Եկեղեցին կանգուն է, իսկ դպրոցը քանդուած: Եկեղեցւոյ որմերու վրայ 4 հատ խաչքարեր կան, մէկի վրայ գրուած Ս. Յակոբայ խաչ, սիւներից մէկի վրայ գրուած է ԿՄԾ (1275)⁴¹:

Օձնի: Օհան Օձնեցու հայրենիքը: 1914 թ. 2600 անձ հայ, թուրքեր 80 անձ, այժմ 124 [հայ] անձ, 100 անձ Ռուսաստան, 102 նոր գաղթական, իսկ թուրքեր 25 անձ:

Եկեղեցին Մայր Աստուածածին, մի վանք Օհան Օձնեցու անունով, որ այժմ քանդուած է թուրքերի կողմից, ամայացած: Երեք քահանայ՝ Տէր Մինաս Պալանեան⁴², Տէր Արիստակէս Սուղպաթեան⁴³ եւ Տէր Վրթանէս Տէր Յարութիւնեան⁴⁴: 14 թ. երեքն էլ սպանուած:

Օհան Օձնեցու գերեզմանի վրայ խաչքար առանց յիշատակութեան:

Եկեղեցւոյ միջի մատուռին կայ գրութիւն.

«1858 յանուն Օձնեցի տեառն Յօհաննու սբ. հայրապետի՝ ի յաջ նորաշէն այս եկեղեցւոյ Ս. Աստուածածնի նորոգ ի հիմանց այս ս. մատուռն գեղեցիկ, շինի եւ խաչքար նորին օծեղ հրաշագործ աստ փոխադրի ձեռնտու դուռ շինութեան սորին, իսկ սրբոյ մատրան Չմշկածագցի վեհազգի Պօղոս իշխան հարաճեան

⁴⁰ Ծնած է 1867-ին եւ ձեռնադրուած 1891-ին (**Թէոդիկ**, *Գողգոթա*, էջ 169):

⁴¹ Հիմնադրի 1275 թ.՝ 10 Օգոստոս 1858-29 Յուլիս 1859:

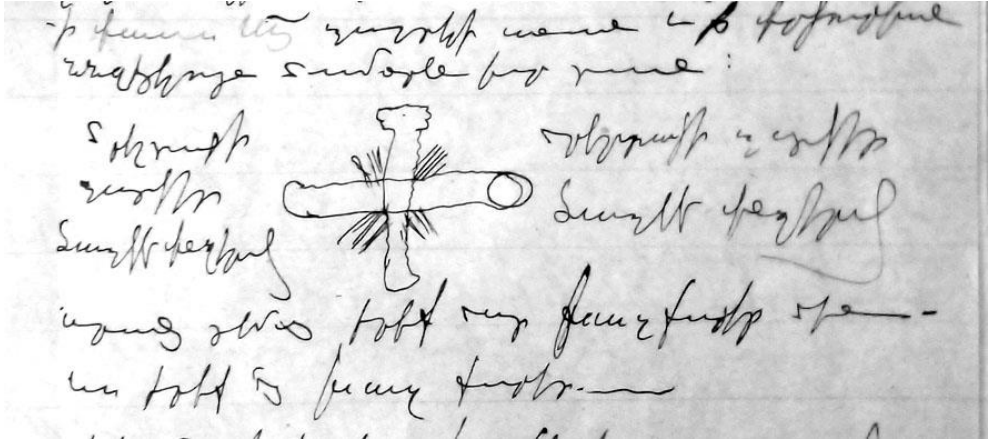
⁴² Թէոդիկ եւ Հայր Քսեան, որպէս Օձնի գիւղի ֆահանսներ, յիշած են յաջորդ երկու ֆահանսները միայն, իսկ Տէր Մինաս Պալանեանը չեն յիշած (**Թէոդիկ**, *Գողգոթա*, էջ 167-168, **Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քսեան**, *Բարձր Հայք*, Բ. հատոր, էջ 20):

⁴³ Ըստ Թէոդիկի՝ Սուղպաթեան, իսկ ըստ Հայր Քսեանի՝ Սուղպաթեան: Ծնած է 1860-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած 1888-ին: 1915-ին եղած է Կարնոյ դաշտի 45 նահատակ ֆահանսներու եւ 6 վարդապետներու առաջին զոհը: Թէոդիկ այսպէս նկարագրած է անոր նահատակութիւնը. «Տեղահանութեան նախընթացին, հրոսապետ Ճաֆէր, հրէշային հաճոյքի մը համար, գիւղէն դուրս կը փախչէ եւ բաց անդաստանին մէջ կը զենու ոչխարի նման...» (**Թէոդիկ**, *Գողգոթա*, էջ 167):

Աւարտած է Կարնոյ Կարմիր վանքի ժառանգաւորաց վարժարանը: Եղած է Կարնոյ դաշտի գիւղերու կրթական գործի կազմակերպիչներէն մէկը ու միշտ փալլած իր կազմակերպչական կարողութիւններով: Անդամակցած է Կարնոյ Կրօնական ժողովին: Սպաննուած է Կառավարութեան եւ անձամբ Պէհախտօին Շաֆիի հրահանգով (**Ղազար-Չարք**, *Յուշամատենան Բարձր Հայքի. Կարինապատոււմ*, էջ 649-650, **Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քսեան**, *Բարձր Հայք*, Բ. հատոր, էջ 20):

⁴⁴ Ծնած է 1862-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած է 1888-ին (**Թէոդիկ**, *Գողգոթա*, էջ 168):

իւր իսկ արդեամբ ի փառս Ա[ստուծոյ] պաշտելի անուան եւ ի փրկութիւն ննջեցելոցն համօրէն իւր տան»⁴⁵:

Յիշատակի պատկեր ծաղկեփնջերով

Նրանց դիմաց երեք հատ խաչքարեր, մին եւս երեք հատ խաչ քարեր:
Գերեզմանի խոյերը եւ խաչքարերը կոտորտուած են թուրքերի կողմից:

Թարգունի (Դա Արքունի): Զուտ հայկական: 1880 թուին թուրքեր եւս [բնական էն], 1914 թ. հայերի թիւն էր 1025 անձ, իսկ թուրքեր 35 անձ:

Այժմ հայեր 70 անձ, Ռուսաստան 9 անձ, 12 անձ նոր գաղթական, թուրք չկայ:

Հողը բերրի ու ջրարբի:

Եկեղեցին՝ Մայր Աստուածածին, այժմ քանդուած, դպրոցը քանդուած:
Սուրբ Թագունի սրբատեղի, որ մատուռ է, քանդուած վեց հատ խաչքարերով:

Մեծ եկեղեցին այրած, անկիւնը խիստ մեծ խաչքար առանց յիշատակարանի, եկեղեցին եւ դուռը նորոգուած 1887 թ. «նորոգեցաւ դուռս այս Թարգունի գիւղի նորաշէն եկեղեցւոյ ի յիշատակ Քթոյեան Նազարէթին եւ եղբօրն հանգուցեալ Մովսէսին եւ սորա կնոջն Հռիփսիմէին եւ դստեր սորին հանգուցեալ Մարգարտին 1887 15-ի նոյեմբերին»:

Մէկ խաչքար աւազանին մէջը: Մէկ խաչքար բեմի ճակտին, մէկ խաչքար հարաւային պատին ու մէկ խաչքար հիւսիսային պատին վրայ: Երկու խաչքար

⁴⁵ Նոյն արձանագրութիւնը տրուած է նաեւ Հայր Քօսեանի մօտ (Հ. Յակոբ Մ. Վ. Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ. հատոր, էջ 21):

հարաւային պատին մէջ, երկու խաչքար արեւմտեան որմին վրայ: Ըստ աւանդութեան, Թարգունին ժամանակին Արծն քաղաքին կպատկանէր (այժմ հարազգիւղ), փողերանոցն եղած է: Սբ. Թագունհի սրբատեղին եւս եկեղեցի շինուած է Արծնի թագունոյն անուամբ:

Նոր Շէն: Թուրքերը բնակութիւն են հաստատել 1880 թ.: 1914 թ. 750 հայ անձ, թուրքեր 200 անձ, այժմ հայեր 22 անձ, 6 նոր գաղթական եւ 50 անձ էլ Ռուսաստան: Թուրքեր 25 անձ:

Տեղն ու դիրքը լաւ ամառանոցի տեղ, ջրարբի եւ բարեբեր:

Ս. Յակոբ եկեղեցի, Ներսէսեան դպրոց: Դպրոցը քանդուած է այժմ: Եկեղեցւոյ դրան աջ կողմը որմի մէջ խաչքար ՌՅԱ (1301) [1852]: Մի խաչքար եկեղեցւոյ դրան աջ կողմը նկարով, մի խաչքար էլ ձախ կողմը, Լուսաւորչի խորանին որմին մէջ հին խաչքար հայկական փակագրերով, երկու խոյերու քարեր ձախակողմի որմին արտաքին եւ ներքին կողմերը գետեղուած են որմի մէջ, գլուխները դուրսը... դրսի որմի աջակողմեան անկիւնը երկու մեղր երկայնութեամբ եւ մէկ մեղր լայնութեամբ կայ մի խաչքար, որի մի կողմը ձիաւոր մը, միւս կողմը թեւեր վեր բացած մարդ մը կամ հրեշտակ նկարուած...: Ս. Յակոբ անունով կիսաքանդ մատուռ մը եւս կայ գիւղի մօտ: Ունին երեք գերեզմանոց:

Ունին կաթնաղբիւր մի ուխտատեղի գիւղի հարաւային մասում, բազմաթիւ ակունքներով պաղաղբիւր և այլն:

Տէր Կարապետ քահանայ Տէր Յարութիւնեան⁴⁶, սպաննուած 14 թ.:

Սալաձոր: Դիրքը բարձր, ջրերով առատ, կլիման լաւ, 1914 թ. հայեր 526 անձ, թուրքեր 200 անձ, այժմ 7 [հայ] անձ, նոր գաղթական 73 անձ, թուրքեր չկան: Ս. Մինաս եկեղեցին կանգուն, Տէր Տիրատուր քահանայ Սիմէոնեան⁴⁷ 14 թ. սպաննուած:

Լոյս Աղբիւր կոչուած տեղն խաչքարերով շրջապատուած եկեղեցի, դրան վրայ երեք հատ խոյարձաններ, իսկ եկեղեցւոյ գերեզմանոցում հինգ խաչքար եւ մի խաչարձան, գիւղից ոչ հեռու մի մեծ ահագին կոթողի նման խաչքար 2^{1/2} մեղր բարձրութեամբ եւ 2 մեղր լայնութեամբ, հայկական փակագրերով (անընթեռնելի): Հայկական ամենահին գիւղերից է, ունեցել է 7 գերեզմանոց, երեքը յայտնի, 4-ը անյայտացած: Վերոյիշեալ մեծ խաչքարի մօտ մի բլրակ կայ, ուր պէտք է եղած լինի հին եկեղեցին (կռապաշտական տեղ է, գուցէ յետոյ եկեղեցի...?):

⁴⁶ Թէոդիկ զինք կոչած է Տէրտէրեան: Ծնած է 1842-ին, քահանայ ձեռնադրուած 1876-ին (Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 169):

⁴⁷ Ծնած է 1876-ին, քահանայ ձեռնադրուած է 1911-ին (նոյն, էջ 168):

Դէպի արեւելեան կողմ եկեղեցւոյ աւերակ գերեզմանոցում ունի մի խաչ-քար եւ մէկ օրօրոց տապանաքար, որու վրայ խաչքար մը կայ հայ տառերով ԹԼԱ (1031) [1582]:

Ապլհինտի կամ Ապտիւլհինտի: Պասկեւիչի ժամանակ հայերը գաղթած են հոս: Հողերի կէսը անջրդի: 1914 թ. հայեր 521 անձ, իսկ թուրքեր 200 անձ, այժմ 6 անձ հայ, 42 անձ եւս նոր գաղթական, թուրքեր չկան: Ս. Սարգիս եկեղեցին⁴⁸, ուսումնարան[ը] եւս քանդուած են, Տէր Ռաֆայէլ քահանան 14ին սպաննուած:

Ս. Սարգիս անունով խաչքարեր-ուխտատեղին գիւղի արեւմտեան կողմը, սրբատեղի, կից հին խաչքարերով, եկեղեցւոյ դրան առջեւ 1^{1/2} մեդր բարձր խաչ-քար կայ, բակում հինգ խաչքար եւս:

Ըստ աւանդութեան Հնդկաստանից եկած մի կրօնական է հիմք դրել այս գիւղին, որի անունը եղել է Ապտ-Իւլ-Հինտի (Հնդկաստանի Աստուծոյ Ծառայ) եւ իւր անունով իսկ կոչել գիւղը:

Եսայ Վանք: Խարազի, Նոր Շէնի եւ Սալաձորի մէջտեղը, վանք է եղել, գիւղն էլ վանքի անունով կը կոչուի:

Պասկեւիչի ժամանակ ժողովուրդը գաղթել է, 45 անձ թուրք կայ միայն, հայկական գերեզմանոց կայ ու վանքի տեղը կան խաչքարերի մնացորդներ (այս վանքի քարերը վարդապետին մէկը փոխադրել է Եփրատի հեղին վրայ, Իլիմայի կամուրջը շինած է):

Եէնի Գիւղ: Հայկական գիւղ, Պասկեւիչի ժամանակ գաղթած: 914 թ. թուրքեր 25 անձ, կայ հայկական գերեզմանոց եւ փլած եկեղեցի ու խաչքարերի հետքեր, այժմ 12 տուն թուրք կ'ապրին:

Խարազ (ի հնումն Արծն):

Եփրատի հեղի ափին, հին Արծն քաղաքն է, վանապահ եւ բազմամարդ, որ պարսից տիրապետութեան ժամանակ մեծամեծ կռիւներ մղեցին եւ բազմաթիւ պարսիկ զինուորներ կոտորուեցան հոս, գրաւելուց յետոյ Խարազ (Թշնամու-թիւն) դրին անունը, ցարդ էլ կը մնայ: Սա Բարձր կամ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքը կը համարուէր, հնազարեան հնութիւններով հարուստ, 1914 թ. հայեր 1500

⁴⁸ Ըստ Հ. Սուփաս Էփրիկեանի եւ Թէոդիկի, Ապլհինտի գիւղի եկեղեցին կոչուած է Ս. Աստուածածին: Ըստ Թէոդիկի, եկեղեցին 1915-ին հովիւ չէ ունեցած (Հ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, էջ 240, Թէոդիկ, Գողգոթա, էջ 168), իսկ 1 Դեկտեմբեր 1916-ին պատուրաստուած փաստաթուղթի մը համաձայն, այն կոչուած է Սր. Յակոբ (ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 142, ք. 37ա):

անձ, թուրքեր 100 անձ, այժմ 33 [հայ] անձ, 370 անձ էլ Ռուսաստան, 77 անձ էլ նոր գաղթական, թուրքեր չկան:

Եկեղեցին Մայր Աստուածածին, երկու քահանայ՝ Տէր Մամբրէ Տէր Սարգսեան⁴⁹, Տէր Ղեւոնդ Տէր Մարկոսեան⁵⁰, սպաննուած 14 թուին:

Նշանաւոր սրբատեղիներ.

Ա. Կարմրաւոր Ս. Խաչ քարուկիր, հին եկեղեցւոյ տեղը, գիւղի արեւմտեան կողմը:

Բ. Ս. Եկեղեցի՝ մի տան մէջ (այժմ քանդուած):

Գ. Հոռոմ խաչ:

Դ. Լուսաղբիւրի մօտ, գեղի շրջակայքը, որի մօտ 2 մեղր երկայնք, 1^{1/2} մեղր լայն խաչքար, հայերէն անընթեռնելի տառերով:

Հին գերեզմանոց, որի մօտ Փողիկ անունով աւերակ գիւղ կայ:

Եկեղեցւոյ աջակողմեան արտաքին որմին վրայ երկու խաչքար, որուն մէկը շրջանակաձեւ-քառաթեւ, իսկ միւսը շրջանակաձեւ քառաթեւեան խաչ, որուն թեւերուն վրայ շինուած է երկու կաթողիկէներու (տապանակ կամ խնկաման) ձեւեր փորագրուած...:

Խաչքարի կտոր մը եւս, որ հին ժամանակուայ գլխարկի ձեւ ունի փաթոցաւոր (կռապաշտական եւ ենիշէրիներու ժամանակի հայ տարազ):

Արեւելեան անկիւնին մէջ մի խաչքար երկու կաթողիկէ շէնքերով:

Հարաւային որմին վրայ խաչքար միջաշորս խաչքարերով, նոյն որմի վրայ եւս երեք հին ձեւով խաչքարեր, որուն միջի խաչը կրկին հին հայոց գլխարկի ձեւով է եւ տակը խաչ մը: Նոյն որմին վրայ փորագրուած խաչքար մը, հին հայ թագաւորազնի հին գլխարկի ձեւով, իսկ անկեան մէջը երկու ծաղկանկարներով խաչքարեր գետեղուած:

Եկեղեցւոյ նորոգութեան յիշատակարան դրան վերելում է:

Եկեղեցին խիստ մեծ ու բարձր է, աւագ սեղանով եւ երկու պահարաններով, 12 պատուհաններ ունի չորս կողմը, վեց հատ հաստ փայտից սիւններու վրայ փայտաշէն շինուած բայց կրով ու աւագով խտացած: Կայմը եկեղեցւոյ չափ մեծ եւ նոյնիսկ բարձր: Եկեղեցին քանդուած չէ, բացի սեղանից... վերնատունը եւս քանդուած է ու փայտերը տարուած:

Եկեղեցւոյ հին յիշատակարանը, որն առանձին շրջանակի մէջ առնուած եւ գետեղուած էր աւագ սեղանին առջեւ, կայմեան սեղաններու անկեան վրայ ամենաբարձր տեղը, թուրքերը 14 թ. քանդել եւ տարել են:

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը մի բլուր կայ, ուր թուրքերը մի քիչ պեղում են կատարել եւ ի միջի այլ հնութիւնների գտնուել են խոշոր ոսկիներ եւ խոռոչաւոր

⁴⁹ Ծնած է 1851-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած 1887-ին եւ այրիացեալ (Թլտղիկ, Գողգոթա, էջ 167):

⁵⁰ Ծնած է 1845-ին, ֆահանայ ձեռնադրուած 1889-ին (նոյն):

[դրամ մը], մէկը կողմը թագաւոր մը եւ թագուհի մը նստած են... իսկ դրամին
միւս կողմը եւս կշեռք մը շնուած է խորհրդաւոր:
Դպրոց, եկեղեցի չեն քանդուած:

MIHRAN A. MINASIAN

**TWO PREVIOUSLY UNPUBLISHED DOCUMENTS
ON THE KHACHGAVANK MONASTERY, VILLAGES
OF GARIN (ERZEROUM) AND THEIR CHURCHES**

Key words: Khachgavank, Garin villages, churches, monasteries, inscriptions, D. Tevekelian (Arshak, Suren), Zaven bishop Mahdesi Papaian, crosstones, manuscripts, demography, schools, Armenian Genocide, Ms M9026.

This article contains the first publication of two unique documents, related to and complementing each, which refer to the demographic history and physical heritage—churches, monasteries, inscriptions, crosstones (*khachk'ars*), and schools—of the Armenian-populated villages in the vicinity of Garin (*Erzeroum*) before and after the Genocide.

The first document written in 1899 concerns Khachgavank monastery near Garin. It provides a description of the monastery and copies of a dozens of wall inscriptions. The document's author was D. Tevekelian, who lived in Garin in 1898-1899, and on other occasions wrote under the pseudonyms "Arshag" and "Suren".

The second document concerns the 22 villages of the Garin valley, providing brief information about each village, including the numbers of their Armenian and Turkish populations before and after the Genocide, the date when Turks settled in the village, information about the village school, church, cemeteries and nearby monasteries, etc. The detailed descriptions of the churches and the copies of their inscriptions, as well as the data about the khachkars and several manuscripts, are extremely valuable. The document was prepared during the years 1917-1918, probably by bishop Zaven Mahdesi Papaian, the emissary of the Catholicos of All Armenians in Garin and the local representative of the "Fraternal Aid Union."

It is clear from this document that less than two years after the Genocide, Turks had already managed to demolish numerous churches and monasteries in the villages of Garin.

The published documents can contribute to the better recognition and study of the history and cultural heritage of the villages of the Garin valley.

The documents are provided with brief introduction and references.

МИГРАН МИНАСЯН

**ДВА РАНЕЕ НЕ ПУБЛИКОВАВШИХСЯ ДОКУМЕНТА О ХАЧКАВАНКЕ,
ДЕРЕВНЯХ КАРИНА (ЭРЗЕРУМ) И ИХ ЦЕРКВЯХ**

Ключевые слова: Хачкаванк, села Карина (Эрзерум), церкви, монастыри, надписи, Тевекелян (Аршак, Сурен), епископ Завен махтеси Папаян, хачкары, рукописи, демография, школы, Геноцид армян, рукопись М9026.

В статье представлены два взаимосвязанных и дополняющих друг друга уникальных документа, в которых говорится о школах, церквях, монастырях, надписях, хачкарах, и т.д., армянском и другом населении деревень Карина (Эрзерум) до и после Геноцида.

Первый документ был написан в 1899 году и рассказывает об историческом монастыре Хачкаванк недалеко от Карина. В документе дано описание монастыря и копии десятков настенных надписей. Автор документа - Т. Тевекелян, проживавший в Карине в 1898-1899 гг., в других случаях писавший под псевдонимами "Аршак" и "Сурен".

Во втором документе даются краткие сведения о 22-х селениях Эрзерумской равнины: численность их армянского и турецкого населения до и после Геноцида, дата заселения в села турок, сведения о сельской школе, церкви, кладбище и близлежащих монастырях и т. д. Большое значение имеют подробные описания церквей и копии их настенных надписей, а также данные о хачкарах и некоторых рукописях. Документ был подготовлен в 1917-1918 годах, вероятно, епископом Завеном Махтеси Папаяном, посланником Католикоса всех армян в Карине и местным представителем «Союза братской помощи». Из документа можно заключить, что менее чем через два года после Геноцида туркам уже удалось снести многочисленные церкви и монастыри в селах Карина.

Опубликованные документы могут способствовать лучшему изучению истории и культурных памятников деревень долины Карина.

Документы снабжены кратким введением и примечаниями.